

Ett rättvist urval?

SIMON WOLMING

Enheten för pedagogiska mätningar, Umeå universitet

Sammanfattning: Rättvisa i samband med urval till högre studier är ett komplicerat och inte entydigt begrepp. Vad innebär egentligen ett rättvist urval? Artikeln tar upp och diskuterar begreppet rättvisa utifrån tre olika principer för fördelning. De olika principer som behandlas är de egalitära, utilitaristiska och meritokratiska fördelningsprinciperna. Rättvisa är inte ett absolut utan ett relativt begrepp, vilket innebär att det inte finns någon enkel och universell definition av rättvisa i samband med urval. Urvalssystemets utformning ställs inför en mängd olika krav. Man strävar efter att skapa en balans mellan politikernas visioner, högskolors och individers önskemål. Problemet är dock att denna strävan leder till att urvalet baseras på olika och ibland motstridiga principer för fördelning. Artikeln avslutas med att detta dilemma relateras till urvalets validitet. Är det möjligt att uppnå hög validitet i ett urvalssystem som baseras på flera fördelningsprinciper?

Diskussioner om huruvida urvalet till högre utbildning är rättvist eller inte förekommer relativt ofta. Vanligtvis kopplas diskussionen om rättvisa till de specifika urvalsinstrument som används (exempelvis urvalstest, antagningsintervjuer, gymnasiebetyg). En stor del av forskningen inom området har inriktats på problematiken om rättvisa relativt könsskillnader kopplade till urvalsinstrumenten (Gipps & Murphy 1994, Stage 1995, Willingham & Cole 1997). Även sociala och etniska gruppers prestationsskillnader på urvalsinstrument har uppmärksammats inom ramen för rättvisebegreppet (Hansen 1997) och slutsatsen blir därför att en mängd olika infallsvinklar på rättvisa kan kopplas samman med de instrument som används vid urvalet till högre studier.

Om man ber någon att tänka på begreppet rättvisa, hänförs vanligtvis dessa föreställningar till brott, juridik eller andra frågor som sammanhänger med samhällets korrektionssystem. Rosai (1992) menade att trots denna föreställning är det mycket sällan som den vanlige medborgaren kommer i kontakt med rättvisa på detta sätt. Däremot är rättvisebegreppet både centralt och

vanligt förekommande för den vanlige medborgaren vid fördelningar av olika slag. Fördelningar ur ett rättviseperspektiv kan avse allt från konkreta frågor om hur exempelvis en familj ska dela på sina gemensamma resurser, till mer abstrakta frågeställningar om hur samhället ska fördela olika slag av gemensamma resurser. Det sistnämnda kan exempelvis avse frågor om hur olika typer av ekonomisk beskattning ska fördelas över olika grupper av medborgare. Sett i ett samhällsperspektiv kan således det begränsade antalet utbildningsplatser som finns inom den högre utbildningen ses som en resurs vilken ska fördelas till sökande.

I urvalssammanhang talas generellt om att urvalet och fördelningen av utbildningsplatserna ska vara rättvist för de sökande. Ett rättvist urval ses överlag som något positivt och eftersträvansvärt. Det som komplicerar denna inställning är att rättvisa är så nära sammankopplat med de bakomliggande fördelningsprinciper som tillämpas i samband med urvalet. Olika fördelningsprinciper innebär i sin tur att rättvisan får olika innebörd. Avsikten med den här artikeln är diskutera begreppet rättvisa som en konsekvens av de principer som ligger till grund för fördelningen av utbildningsplatser.

BEHÖRIGHET OCH URVAL

Om inte alla behöriga sökande till en utbildning kan tas emot framgår det av högskolelagen att ett urval skall genomföras bland de sökande (UFB 1997/98, 4 kap 3 §). Sammantaget kan det sägas att urvalsproceduren i Sverige sker enligt ett likartat mönster oberoende av vilken utbildning som avses (även om det förekommer vissa undantag för exempelvis arkitektutbildning eller för olika konstnärliga utbildningar). För att vara behörig, och överhuvudtaget ha en möjlighet att ansöka om tillträde till en utbildningsplats, måste vissa grundläggande eller särskilda krav på behörighet vara uppfyllda. De inledande behörighetskraven för de sökande kan till viss del variera något men urvalet sker till stor del på ett likartat sätt. Förenklat kan man säga att de sökande studenterna rangordnas utifrån något kriterium och därefter sker antagningen enligt denna rangordning. För att ge ett något vidare perspektiv på hur urval kan genomföras kommer följande avsnitt att ge några internationella exempel på system som i vissa avseenden och i varierande grad skiljer sig från vårt svenska urvalssystem.

Några internationella exempel på urval till högre studier

Internationellt sett tillämpas en mängd olika principer vid hanteringen av antagning och urval till högre studier. I Österrike sker inte någon urvalsprocedur i formell mening, utan samtliga som vill studera på en viss utbildning har möjlighet att påbörja den (Näslund & Persson 1996). Vid en populär utbildning som till exempel läkarutbildningen är det därför inte speciellt ovanligt att ett par tusen studenter skriver in sig varje hösttermin. Detta innebär att antalet utbildningsplatser inte på långa vägar räcker till för det stora antalet studenter som skrivit in sig. Föreläsningar hålls tidigt på morgonen i relativt små salar, vilket innebär att de studenter som vill delta i undervisningen måste vara närvarande i god tid för att få plats i lokalen. De

tentamina som genomförs under den inledande studietiden måste klaras av vid det första försöket, annars måste den olycklige studenten göra om tentamen det följande året. Dessa åtgärder innebär att påfrestningen på utbildningen dramatiskt minskar efter en tid då många studenter avbryter utbildningen.

Ett liknande förfaringssätt sker i länder som exempelvis Belgien och till en viss grad även i Frankrike (Trost 1995). Under de två första åren avvisas majoriteten av studenterna från utbildningarna på grund av mycket högt ställda krav på studieprestationer. Avgörande för om studenterna kommer att fortsätta på utbildningen i de redovisade exemplen är således deras studieprestationer under den inledande utbildningsfasen.

Helt andra principer tillämpas vid University of Wisconsin, USA. Där strävar man i första hand efter att anta studenter utifrån traditionella akademiska meriter, som till exempel tidigare betyg, och utifrån resultat på olika urvalstest. Dessa urvalsgrunder är dock inte de enda gällande. Den övergripande målsättningen med urvalet är dessutom att universitetet ska uppvisa en mångfacetterad och vital studentgrupp, vilket innebär att även om de flesta antagningarna baseras på de sökandes tidigare betyg och testresultat, värderas och beaktas även andra faktorer vid antagningen. Om den sökande exempelvis anses vara speciellt atletisk eller artistiskt talangfull inom något område, kan detta vara av betydelse för den sökandes möjligheter till antagning. Ytterligare en faktor som kan ha betydelse för den sökandes möjligheter är om denne uppvisat någon annan anmärkningsvärd prestation. Exempelvis kan det bedömas positivt om denne driver ett eget företag, har publicerat en bok eller utmärkt sig genom andra kreativa och ovanliga prestationer.¹ Ett annat exempel på hur det amerikanska urvalssystemet skiljer sig från våra svenska förhållanden är det utbredda användandet av rekommendationsbrev, personliga levnadsbeskrivningar och till och med krav på medicinskt utlåtande om hälsotillståndet för den sökande i samband med urvalet (Fincher 1995).

Sammanfattningsvis så tillämpas internationellt en mängd olika varianter av urval. I exemplet med Österrike låter man studenterna fritt påbörja utbildningen för att sedan låta utgallringen ske utifrån nivån på deras studieprestationer. I exemplet från Wisconsin, USA sker i stället en gallring före påbörjandet av studierna utifrån de olika kriterier som redovisats. Även de målsättningar som kan identifieras med de olika urvalskriterierna skiljer sig åt.

Behörighet och urval i Sverige

I Sverige har frågor gällande behörighet och urval i huvudsak reglerats centralt och inte lokalt, som ofta är fallet internationellt, där respektive universitet i huvudsak kan utforma egna regler för urval och antagning. För att studera vid ett universitet eller en högskola i Sverige måste de sökande först och främst uppfylla vissa krav på förkunskaper. Detta innebär vanligtvis att man måste ha genomgått viss gymnasieutbildning. Kraven på förkunskaper kan indelas i det som benämns grundläggande respektive särskild behörighet. Den grundläggande behörigheten är ett gemensamt krav för samtliga högskoleutbildningar medan den särskilda behörigheten varierar beroende på vilken utbildning som avses (t ex Högskoleverket 1998).

När antalet behöriga sökande till en viss utbildning överstiger antalet tillgängliga utbildningsplatser genomförs ett urval bland de sökande. Instrumenten som i huvudsak används vid detta urval är de sökandes gymnasiebetyg och deras resultat på högskoleprovet. De regler som finns uppsatta för denna fördelning innebär att minst en tredjedel av utbildningsplatserna ska tillsättas på grundval av gymnasiebetygen (som i sin tur indelas i tre olika utbildningskategorier). Därefter måste minst en tredjedel av platserna tillsättas utifrån resultatet på högskoleprovet. Hälften av de senare platserna ska även kombineras med ett tillägg för de sökandes arbetslivserfarenhet. Sammanlagt blir det således fem olika urvalsgrupper där de sökande konkurrerar om en utbildningsplats.

Ansvar för utformningen av dessa urvalsregler ligger hos Högskoleverket och den centrala frågan är efter vilka riktlinjer reglerna ska utformas. Urvalets utformning är en komplex problematik där det gäller för Högskoleverket att försöka uppfylla olika intressenters krav på urvalet. Följande citat belyser denna problematik:

Det gäller att skapa ett regelsystem som klarar att på ett rimligt rättvist sätt avgöra vilka som skall vara behöriga till högre utbildning och hur de sökande – om platserna inte räcker till – skall rangordnas. Man måste också skapa en balans mellan politikernas visioner, högskolornas krav och individens önskemål. (Högskoleverket 1997 s 14)

Det talas om att urvalet på ett rimligt rättvist sätt ska avgöra vilka sökande som ska antas till högre utbildning, men samtidigt även om en balans mellan olika intressenters krav på urvalets utformning. Sett ur ett perspektiv av rättvisa blir således de bakomliggande fördelningsprinciperna centrala. I det följande avsnittet kommer därför begreppet rättvisa att kopplas till dessa principer.

RÄTTVISA

I det följande avsnittet behandlas rättvisebegreppet utifrån de två dimensionerna kompensatorisk och distributiv rättvisa (Simmonds 1994). I samband med urvalsproblematiken är den distributiva dimensionen mest relevant och i det följande avsnittet görs därför inledningsvis en kort beskrivning av betydelsen av den kompensatoriska dimensionen av rättvisa. Därefter kommer en mer fördjupad bild av den distributiva dimensionen av rättvisebegreppet att ges.

För att konkretisera kompensatorisk rättvisa kan vi exempelvis tänka oss en ishockeymatch där två lag kämpar mot varandra. Två spelare ur vardera laget hamnar i en situation där domaren anser att en av dem utfört en regelvidrig handling. Utifrån situationen (om nu domaren uppmärksammar detta) utdöms ett straff i form av utvisning. Domaren har utifrån det gällande regelsystemet således indirekt kompenserat den lidande och attackerade spelaren genom att låta dennes lag under en viss tidsperiod spela med en man mer på banan. Den kompensatoriska aspekten på rättvisebegreppet behandlar

således de tillfällen när det gällande regelsystemet i något avseende har åsidosatts. Frågeställningarna är kopplade till exempelvis hur stort straffet eller bötesbeloppet (kompensationen) ska vara i relation till den gärning som begåtts.

Distributiv rättvisa är en annan aspekt på rättvisa. Teoribildningar inom den distributiva aspekten på rättvisa behandlar frågeställningen om vilka principer som fördelningar ska baseras på (t ex Rawls 1971, Rescher 1966, Roemer 1998). Urval till högre utbildning är i hög grad en fråga om hur samhällets resurser (i detta fall utbildningsplatser) ska fördelas. Uppfattningar om huruvida urvalsförfarandet är rättvist eller inte bygger till stor del på vad man baserar fördelningen på. Följande avsnitt är ett försök att beskriva några vanliga och generella fördelningsprinciper som i sin tur kan kopplas till urval.

Några fördelningsprinciper

Ett vanligt sätt att fördela resurser är exempelvis att utgå från att samtliga som ska dela på resursen erhåller varsin lika stor andel. Andra sätt att fördela resurser är exempelvis utifrån de behov som finns, utifrån produktivitet, samhällelig nytta, eller beroende på tillgång och efterfrågan. Fördelningen av utbildningsplatser kan upplevas på helt skilda sätt beroende på vilka principer som ligger till grund för fördelningen.

I samband med sin diskussion om urval visade Beller (1995) olika principer utifrån vilka fördelningen av utbildningsplatser kan ske. Ett sätt är att betrakta urvalet som en fri marknad. Detta skulle enligt Beller innebära att den som kan betala mest erhåller utbildningsplatsen. Hon liknar denna princip vid det förfarande som sker vid en auktion. Ett annat sätt är att utbildningsplatserna fördelas utifrån ett lotteri där samtliga då har samma sannolikhet att erhålla en utbildningsplats. Ett tredje sätt är enligt Beller att utbildningsplatser kan fördelas efter vad hon (Beller 1995 s 25) kallar för »first-come, first served». Fördelningen utgår således från den ordning i vilken de sökande inkommit med sina ansökningar. Avslutningsvis tar Beller också upp hur fördelningen kan baseras på de sökandes formella meriter eller enligt en så kallad meritokratisk princip. Som synes finns det en mängd olika principer som kan ligga till grund för att fördela utbildningsplatser. I följande avsnitt kommer tre vanligt förekommande fördelningsprinciper i samband med urval till högre studier att beskrivas, nämligen de egalitariska, utilitaristiska och meritokratiska principerna.

För att tydliggöra dessa fördelningsprinciper föreställer vi oss att vi beställt en sockerkaka av ortens egen sockerbagare. Leverantören av kakan är allmänt erkänd och skicklig i sitt yrke och därför vill samtliga vara med och äta av kakan (egoister som vi är, vill vi ju förstås äta hela kakan själva). Frågan blir då utifrån vilken eller vilka principer fördelningen av kakan ska ske?

Fördelning utifrån en egalitär princip

Ett vanligt förekommande sätt att fördela baseras på en strävan efter att samtliga ska ha en lika stor andel av resursen. Fördelning enligt en egalitär princip innebär kortfattat att alla får lika stor andel av sockerkakan.

Bowie (1971) identifierade dessutom några varianter av den egalitära fördelningsprincipen. Den första är helt enkelt att dela resursen i lika stora bitar utifrån antalet individer. En annan variant är att låta fördelningen vara olika för olika grupper men samtidigt lika för medlemmarna inom gruppen. Detta innebär exempelvis att pojkar och flickor delas upp i två grupper där pojkarna rättar sig efter en princip, medan flickorna får rätta sig efter en annan. En tredje variant är att välfärdsstaten ska garantera en minimistandard som alla ska ha rätt till. Fördelningen ska således verka för att detta mål uppfylls. Haug (1998) hävdade att en av målsättningarna för en välfärdsstat måste vara att samtliga ska ha lika rätt till utbildning och att villkoren i skolan ska utgå från principen att alla betraktas som likvärdiga. Nederländerna kan tas som exempel på ett land där begränsade ekonomiska villkor inte medger att samtliga sökande till en viss utbildning antas, samtidigt som man ändå vill utgå från den egalitära principen. I Nederländerna tillämpas nämligen ett lotteri där »vinsterna» utgörs av en plats på den sökta utbildningen (Trost 1995). Även den modell som Österrike tillämpar kan i viss grad kopplas till denna fördelningsprincip. Samtliga sökande har rätt att påbörja utbildningen och utbildningen ses som en allmän rättighet. Däremot finns det, som redan beskrivits, mekanismer inbyggda i systemet som i praktiken innebär att samtliga inte kan ta del av utbildningen.

Fördelning utifrån en utilitaristisk princip

Ett annat sätt att fördela resurser är utifrån en utilitaristisk princip. Bowie (1971) gjorde en skillnad mellan vad han kallade klassisk och ekonomisk utilitarism. I den klassiska utilitarismen strävar man efter att välja den fördelning som innebär störst möjliga lycka för största möjliga antal individer. En fördelning enligt den ekonomiska utilitarismens mål innebär att man i stället väljer den fördelning som resulterar i en maximering av den ekonomiska välfärden för största möjliga antal individer. Skillnaden är således fokuseringen på de två begreppen lycka och ekonomisk välfärd.

Klitgaard (1985) kopplade den utilitaristiska principen till urval till högre studier genom att visa på olika sätt att betrakta urvalet. En aspekt var urvalet i relation till frågan om hur stor samhällelig nytta en utexaminerad student skulle förväntas bidra med. En annan aspekt var att inte bara fokusera på studentens senare bidrag till den samhällliga nyttan utan även att fokusera andra kvaliteter hos den sökande. Exempelvis kan vissa sökande vara värdefulla för universitetet i termer av idrottslig eller kulturell begåvning.

Om exemplet med sockerkakan kopplas till denna princip kan man exempelvis se kakätandet som ett led i uppladdningen inför en innebandymatch. Hur ska kakan fördelas mellan spelarna för att laget skall uppnå det bästa resultatet? Kanske ska en spelare (som tränat mycket under terminen), och som ikväll har det helt avgörande ansvaret att markera den snabbe och målfarlige forwarden i motståndarlaget, få hela kakan själv?

Fördelning utifrån en meritokratisk princip

Urval baseras ofta utifrån en meritokratisk princip, eller som Beller (1995 s 25) hävdade: »Merit is what matters – quality of performance or ex-

cellence.» De meriter som vanligen värderas vid urval till högskola och universitet är nivån på de sökandes utbildningsbakgrund, gymnasiebetyg, högskoleprov, eventuell arbetslivserfarenhet, samt i vissa fall idrottsliga meriter.

Om vi återgår till vårt exempel kan således sockerkakan fördelas utifrån rangordningen av kakätarnas betyg eller utifrån någon annan av de nämnda meriterna. Om några av studenterna har skött studierna bra, och erhållit bra betyg under terminen, kommer dessa att få en större tilldelning av kakan. Om det däremot visar sig att några av studenterna inte ägnat skolarbetet någon större tid och uppmärksamhet, utan i stället ägnat sig åt olika idrottsgrenar, med sämre betyg som följd, kommer dessa inte att få ta lika stor del av kakan. Visserligen är deras skicklighet inom idrottsgrenarna en merit men i det aktuella fallet ses betygsnivån som ett mer relevant kriterium. Om studenterna däremot varit aktuella för urvalet till University of Wisconsin skulle kanske deras idrottsliga meriter ha betraktats som likvärdiga med eller bättre än de med goda betyg.

FÖRDELNING AV UTBILDNINGSPLATSER

Utifrån vilka principer sker då fördelningen av utbildningsplatser i Sverige? Som redan nämnts brukar urvalet vanligtvis kopplas ihop med de meritokratiska principerna (t ex Beller 1995, Henrysson 1984). Det är dock relativt enkelt att identifiera även andra bakomliggande principer i samband med frågor om behörighet och urval. Kim (1998) sammanfattade argumenten för 1977 års tillträdesreform genom att indela dessa i tre olika kategorier. Den första kategorin hänfördes till olika sociala rättviseargument. Exempelvis ville man göra rekryteringen mindre beroende av de sökandes sociala och utbildningsmässiga bakgrund. Man ville även sprida fördelningen över könsgруппerna och de sökandes geografiska hemvist. Därigenom skulle man få en mer allsidig sammansättning av studerandegruppen i olika utbildningar. Den andra kategorin sammanfattades i olika rättssäkerhetsargument. Med detta menades en strävan efter att göra antagningen rättvis i betydelsen rättssäker och att behandla alla sökande lika. Man poängterade vikten av att den sökande upplevde antagningen som rättvis. Den tredje kategorin var de som betonade antagningens effektivitet i relation till olika aspekter.

Det svenska urvalssystemet kan betraktas som en stegvis process. Det inledande steget innefattar kraven på den grundläggande och särskilda behörigheten, medan det formella urvalet sker i det följande steget. Även om kraven på grundläggande och särskild behörighet inte direkt kan relateras till urvalet kan detta inledande steg relateras till hur utbildningsplatserna fördelas. Genom att sätta en gräns, en grundläggande behörighetsnivå för tillträdet baserat på tidigare skolprestationer, sorteras redan inledningsvis stora grupper bort från möjligheten att studera vid högskolan. Därefter måste kraven på den särskilda behörigheten, som varierar beroende på utbildning, uppfyllas. Detta innebär att en del av studenterna redan inledningsvis selekteras i processen.

Vilka reflektioner kan då göras avseende den grundläggande och särskilda behörigheten? Bygger förfarandet på en meritokratisk eller utilitaristisk princip? Genom att basera det inledande steget i selektionen på de sökandes tidigare skolmeriter är avsikten att försäkra sig om någon form av grundläggande kunskapsnivå hos de sökande. Denna grundläggande kunskapsnivå behöver inte enbart vara relaterad till den meritokratiska principen utan kan även relateras till utilitaristiska principer om nytta. Kunskapsnivån, som de tidigare skolmerkterna står som indikator för, kan motiveras med att studierna i slutänden resulterar i någon form av samhällelig nytta. På det här sättet tillvaratas samhällets intressen i och med att de sökande som antas förväntas ha den förmåga och kunskap som behövs för att tillgodogöra sig den utbildning som ges vid högskolorna och universiteten.

Om antalet behöriga sökande därefter överstiger antalet tillgängliga platser sker, som tidigare sagts, ett urval utifrån olika instrument. Vid detta urval rangordnas de sökande utifrån två huvudsakliga instrument, tidigare skolprestationer i form av betyg, samt resultatet på högskoleprovet. Båda dessa instrument kan i hög grad förknippas med meritokratiska fördelningsprinciper, men kan även ses i relation till andra fördelningsprinciper. Tillkomsten av högskoleprovet var exempelvis starkt kopplat till en samtida diskussion om breddning av rekryteringen till högre utbildning. Det ansågs som eftersträvanvärt att även andra grupper än de traditionella studentgrupperna gavs möjlighet till studier vid universiteten. En liknande motivering låg även bakom införandet och användandet av olika kvot- och urvalsgrupper. Henrysson (1994) menade att det huvudsakliga syftet med införandet av de olika kvotgrupperna var att skapa en mer allsidig rekrytering till universitet och högskola. Man strävade efter att även ge andra kategorier än de som genomgått 3- eller 4-årigt gymnasium tillträde till högskolan. Gruppernas storlek skulle vara i proportion till antalet sökande från respektive kvotgrupp. Systemet med kvotgrupper kan således kopplas till principen om en egalitär fördelning. Man ville åstadkomma en utjämnad fördelning och inte i huvudsak låta en viss grupp antas till högskolan.

Både när det gäller att använda högskoleprovet och att tillgodoräkna sig arbetslivserfarenhet kan det ses som ett resultat av olika politiska intentioner. Dessa kan inte enbart hänföras till den meritokratiska principen utan ligger även i linje med de egalitära fördelningsprinciperna. Genom införandet av den så kallade 25:4-regeln, och tillgodoräkandet av arbetslivserfarenhet som en merit i samband med urvalet, betonades andra värderingar än de rent akademiska och begåvningsmässiga. Argument som framfördes var att erfarenheter från arbetslivet skulle ses som en merit, vilket skulle tillföra den högre utbildningen andra värderingar. Införandet av arbetslivserfarenhet resulterade enligt Premfors (1984) i en dramatisk förändring i åldersstrukturen hos de studerande. En effekt av denna strukturförändring kan även återfinnas i några av de resultat som Kim (1998) redovisat. Urvalet medförde, enligt de sökande, bland annat en konkurrens mellan unga och äldre sökande. De yngre ansåg urvalet som orättvist och menade att samhället prioriterade de äldre sökande genom exempelvis tillämpningen av arbetslivserfarenhet som ett urvalskriterium. När arbetslivserfarenheten slopades av exempelvis Lunds

universitet efter 1993 års högskolereform, resulterade detta i kritiska kommentarer i media (t ex »Lunda-rector försvarar» 1995, »Rätt att ta bort arbetslivspoäng» 1995). Vissa politiker och sökande med flera års arbetslivserfarenhet hävdade däremot att universitetet inte ville ha vuxna studenter och att man istället endast ville satsa på elitstudenter. Universitetet minskade således betoningen på den egalitära principen i samband med urvalet och fokuserade i större grad på de meritokratiska och utilitaristiska fördelningsprinciperna. Dåvarande utbildningsministern Carl Tham (»Tham kritiserar» 1995) kommenterade Lunds beslut:

Vi får inte skapa återvändsgränder i utbildningssystemet, utan så långt det går ge människor möjlighet att komma tillbaka och komplettera sin utbildning. Det är viktigt att de högre utbildningarna är öppna för människor som redan är ute i arbetslivet.

Av kommentaren framgår tydligt betoningen av de egalitära principerna. Även om det kanske inte är möjligt att ge samtliga sökande samma möjligheter är intentionerna att »så långt det går» skapa möjligheter för tillträde.

Arbetslivserfarenhet som en merit i samband med urvalet kan även diskuteras i relation till de utilitaristiska principerna. Resultatet av olika studier har visat att arbetslivserfarenheten inte tillför de prognoser som kan göras över sannolik studieframgång något (t ex Henrysson, Kriström & Lexelius 1985; Henriksson & Wolming 1998). Gymnasiebetyg och högskoleprov relateras vanligtvis till den utilitaristiska principen. Instrumenten ska vara nyttiga i det avseendet att de ska indikera nivån på de sökandes senare prestationer. Däremot har sällan tillämpningen av exempelvis systemet med kvot- eller urvalsgrupper, arbetslivserfarenhet eller diskussioner om sned könsfördelning relaterats till senare studieprestationer, vilket kan illustrera hur man utgår från olika fördelningsprinciper i samband med urvalet.

En bra illustration på hur motiven bakom urvalen kan variera är också den situation som Henrysson (1994) återgav angående skillnader mellan olika socialgruppers prestation på högskoleprovet. Den dåvarande utbildningsministern frågade Henrysson om högskoleprovet kunde förväntas resultera i mindre skillnader mellan olika socialgrupper än vad betygen gjorde, sett i ett perspektiv av rekrytering till högre utbildning. Henrysson menade då att betygen och proven registrerar faktiska skillnader mellan socialgrupperna. Användandet av prov skulle inte dölja de förhållanden som förelåg mellan olika socialgrupper. Henryssons förslag till utbildningsministern var att om man ville gynna arbetarklassen vid urvalet så skulle man i stället ge extra poäng till dem som hade en fader som var arbetare eller bara gått folkskola. Förslaget avvisades med motiveringen att »[d]et går inte, vi skulle förlora väljare» (Henrysson 1994 s 13).

Uppfattningar om vad som anses som rättvist skiljer sig sannolikt mellan olika grupper av sökande. Det är inte säkert att en viss grupp av sökande upplever fördelningsprinciperna på samma sätt som en annan grupp sökande. Kim (1998) sammanfattade de sökandes upplevelser och synpunkter på antagningssystemet och det framkom att vissa sökande ser det som orättvist och slumpmässigt. En av de intervjuade menade exempelvis att:

Systemet fungerar både orättvist och slumpartat. Det är lätt att man fyller i blanketter fel. Det gynnar alltför mycket sökande som ger sig tid att sätta sig in i hur systemet fungerar. Viss fräckhet lönar sig och kan leda till att man ökar sina chanser att komma dit man vill. (Kim 1998 s 156)

Resultaten visade även att de kvinnliga sökande i större utsträckning förespråkade en mer individuell hantering av urvalsprocessen. De ville ha urval efter intresse och läggning samt mer betoning på arbetslivserfarenhet. Männerna resonerade ofta utifrån att urvalet skulle baseras utifrån ett samhälls- eller effektivitetsperspektiv. De sökande i studien upplevde således urvalssystemets kvalitet på olika sätt och i varierande grad.

Vilka konsekvenser får denna mångfald av principer för urvalet och rättvisan i detta urval? Om vi återgår till exemplet med sockerkakan blir slutsatsen att problemen med att åstadkomma en rättvis fördelning av kakan är mindre om endast en princip tillämpas. Om däremot kakan fördelas utifrån ett flertal olika principer kommer säkerligen några av kakätarna att uppleva fördelningen som orättvis.

Ett annat sätt att beskriva kvaliteten för ett urval är genom begreppet validitet. Eftersom validitet något förenklat är ett uttryck för om ett mätinstrument (i det ovanstående fallet ett urvalssystem) mäter det som avses, och eftersom validitet också är ett sätt att uppskatta mätningens kvalitet, blir frågan om det också kan kopplas till begreppet rättvisa? I det följande avsnittet kommer de två begreppen rättvisa och validitet därför att relateras mot varandra.

RÄTTVISA OCH VALIDITET

Den traditionella synen på validitetsbegreppet har varit (och är fortfarande i vissa fall) förhållandet mellan mätinstrumentet och det man avser att mäta. Ett sätt att uppskatta en mätningens kvalitet är därför via mätningens validitet. Beroende på vilket syfte mätningen haft har man fokuserat på delvis skilda aspekter på validitet. Om man ser validitetsbegreppet i ett historiskt perspektiv har det, från att varit uppdelat på tre olika och från varandra skilda typer, förändrats till att numera bli ett enhetligt begrepp där samtliga tidigare typer innefattas, det vill säga kriterierelaterad validitet, innehållsvaliditet och begreppsvaliditet (t ex Wolming 1998). Även frågeställningar angående de konsekvenser som en viss tolkning eller ett visst användande innebär innefattas i vissa fall i validitetsbegreppet (Messick 1989, Moss 1995, Shepard 1993). Negativa och icke önskvärda konsekvenser av en mätning innebär således ett hot mot validiteten för mätningen. Även Crooks, Kane och Crooks (1996 s 268) poängterade vikten av att fokusera på »[i]mpact on the student and other participants arising from the assessment processes, interpretations, and decisions» i samband med valideringar.

I takt med att betydelsen av begreppet validitet har förändrats har även karaktären på valideringarna förändrats. Från att valideringsprocessen varit av karaktären att den gett en slutgiltig bedömning om validiteten, innebär valideringen numera en ständigt pågående process vid vilken kvaliteten för en

mätning ständigt utsätts för nya prövningar. Den »kokboksmetodik» som tidigare kunde förknippas med valideringar har ersatts av en betydligt mer komplex och, relativt de senare synsätten på validitet, problematisk metodik. Shepard (1993) menar att det nya validitetsbegreppets innebörd lett till en skillnad mellan validitet och validering som inte funnits förut. Man kan sammanfatta läget med att det numera inte längre finns ett specifikt sätt att validera på som stämmer överens med den teoretiska innebörden för begreppet. Det nya och förändrade validitetsbegreppet innebar enligt Tschudi (1989) nya vetenskapliga ansatser där såväl kvantitativa som kvalitativa metoder kan användas.

Eftersom valideringen numera kan ses som en ständigt pågående process, samtidigt som validitetsbegreppets innebörd utökats till att även gälla konsekvenserna av en viss mätning, finns det dock ett antal aspekter som kan framhävas i såväl ett validitets- som i ett rättviseperspektiv. Att identifiera det avsedda syftet med ett urvalsinstrument eller ett urvalssystem är synnerligen centralt för utvärderingar av validiteten för dessa. Shepard (1993 s 432) hävdade att »[a] new validity evaluation must start by identifying not only the test but its intended use». Om man betraktar detta utifrån ett urvalsperspektiv kan citatet dels avse det enskilda urvalsinstrumentet, men även gälla för det totala urvalssystemet. Man bör förutom det enskilda instrumentets syfte även identifiera vilket syfte det totala urvalet egentligen har.

Vad avser det totala urvalets syfte kan således fördelningsprinciperna betraktas som medel för att nå ett mål, det vill säga som verktyg för att uppnå det avsedda syftet. Man har ett antal utbildningsplatser som ska fördelas till de sökande och dessa måste därmed fördelas utifrån någon princip. Som tidigare visats så finns det stora skillnader inom urvalssystemet vad gäller dess syfte. Beroende på om fördelningen av utbildningsplatserna sker utifrån meritokratiska, egalitära eller utilitaristiska principer kommer valideringen därför att utgå från olika utgångspunkter. Frågor om urvalets validitet innebär därmed att man lyfter fram de värderingar och fördelningsprinciper som ligger till grund för urvalet, eller som Shepard (1993 p 435) menade: »At one level, examination of these selection practices might provoke a debate between different philosophical positions. Should decisions be guided by meritocratic or other theories of social justice?»

Att syftet och målsättningarna med urvalet fokuseras enligt det ovanstående exemplet kan även kopplas till det resonemang om de konsekvenser fördelningsprinciperna medför (t ex Messick 1989). Vad innebär det i termer av konsekvenser att en viss fördelningsprincip tillämpas? Uppfyller urvalet den målsättning som fördelningsprincipen syftar till? Begreppet rättvisa kan sägas vara en utmärkt indikator för att uppmärksamma och identifiera den här typen av frågor i samband med validering av urvalsinstrument och urvalssystem. Kommer urvalet att upplevas som rättvist eller ej och mellan vilka grupper av sökande kan denna upplevelse skilja sig? Ligger dessa upplevelser i linje med tillämpningen av en specifik fördelningsprincip?

Om man betraktar det totala urvalssystemet mot bakgrund av den diskussion som förts över fördelningsprinciper ser man relativt snabbt att de olika delarna i systemet syftar till att uppfylla skilda och ibland motsatta

syften. Ett uttalat syfte med delar av urvalet är att utjämna den sociala snedrekryteringen till högskolan, ett annat är att urvalet ska ge en prognos över de presumtiva prestationer de sökande kommer att uppvisa i de senare studierna. Ytterligare ett uttalat syfte är att låta den högre utbildningen vara öppen för de som av någon anledning vill återvända till utbildningssystemet för vidare studier. När olika fördelningsprinciper tillämpas för urvalssystemet motiveras detta av att på ett rimligt rättvist sätt att hantera och balansera de krav som olika intressenter ställer på urvalet. Sett i ett validitetsperspektiv innebär det dock att man har ett urvalssystem som har olika syften.

Det grundläggande problemet med rättvisa är att om urvalet baseras på olika fördelningsprinciper vilka i sin tur är motiverade av olika målsättningar, kommer detta med automatik innebära att åtminstone någon grupp av de sökande kommer att uppleva urvalet som orättvist just för dem. Rättvisa är inte ett absolut utan ett relativt begrepp, vilket innebär att det inte finns någon enkel och universell definition på rättvisa i samband med urval. Begreppet måste därför relateras till urvalets bakomliggande fördelningsprinciper för att erhålla en mer konkret innebörd.

Sett ur ett urvalsperspektiv är rättvisa även en central och viktig indikator i en valideringsprocess. Högskoleverkets intentioner är att skapa ett urvalssystem som på ett rimligt rättvist sätt kan avgöra vilka som ska antas till högre utbildning. Om indikationer på att urvalssystemet är orättvist i något avseende bör detta uppmärksammas eftersom det kan innebära att de målsättningar och principer urvalssystemet baseras på har resulterat i oacceptabla konsekvenser för de olika intressenterna.

Avslutningsvis om man betraktar rättvisa ur det klassiskt utilitaristiska perspektivet, där en handling motiveras med att den ska vara till nytta för så många individer som möjligt, kan man säga att Högskoleverkets intentioner om ett rimligt rättvist urval till stor del ligger i linje med detta synsätt. Problemet är dock att denna strävan efter att så många som möjligt ska uppleva urvalet som rättvist, leder till att urvalet baseras på olika och ibland motstridiga principer för fördelning. Ett urvalssystem som utgår från olika syften och principer innebär därmed också att det är svårt att uppnå hög validitet i ett sådant system.

NOT

1. R.A. Seltzer (1998; personlig kommunikation, 12 november).

LITTERATUR

- Beller, M. 1995: Admission to higher education: Current dilemmas and proposed solutions. I T. Kellaghan (red): *Admission to higher education: Issues and practice*. Dublin: Educational Research Centre.
- Bowie, N.E. 1971: *Towards a new theory of distributive justice*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Crooks, T.J., Kane, M.T. & Cohen, A. 1996: Threats to the valid use of assessments. *Assessment in Education. Principles, Policy & Practice*, 3(3), 265–285.

- Fincher, C. 1995: Admission policies and practices in U.S. colleges and universities. I T. Kellaghan (red): *Admission to higher education: Issues and practice*. Dublin: Educational Research Centre.
- Gipps, C. & Murphy, P. 1994: *A Fair test? Assessment, achievement and equity*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Hansen, M. 1997: *Social bakgrund och resultat på högskoleprovet* (Rapport nr 1997:08). Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för pedagogik.
- Haug, P. 1998: *Pedagogiskt dilemma: Specialundervisning*. Stockholm: Högskoleverket.
- Henriksson, W. & Wolming, S. 1998: Academic performance in four study programmes: a comparison of students admitted on the basis of GPA and SweSAT scores with and without credits for work experience. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 42(2), 135–150.
- Henrysson, S. 1984: *Prognos av framgång i högre studier, metoder och problem*. (Arbetsrapporter nr 12). Umeå: Umeå universitet, Pedagogiska institutionen.
- Henrysson, S. 1994: *Högskoleprovets historia. Några bidrag*. (Pedagogiska Mätningar nr 91) Umeå: Umeå universitet, Pedagogiska institutionen, Avdelningen för pedagogiska mätningar.
- Henrysson, S., Kriström, M. & Lexelius, A. 1985: *Meritvärdering och studieprognos. Några undersökningar av antagningssystemets effekter*. (Arbetsrapporter nr 21). Umeå: Umeå universitet, Pedagogiska institutionen.
- Högskoleverket, 1997: *Tillträde till högre utbildning – en evighetsfråga*. (Högskoleverkets skriftserie 1997:13 S) Stockholm: Högskoleverket.
- Högskoleverket, 1998: *Studenthandboken, hösten 98 – våren 99*. Stockholm: Högskoleverket.
- Kim, L. 1998: *Val och urval till högre utbildning. En studie baserad på erfarenheterna av 1977 års tillträdesreform*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Klitgaard, R. 1985: *Choosing elites*. New York: Basic Books.
- Lunda-rektor försvarar slopad arbetslivspoäng, 1995 (april 3): Svenska Dagbladet, s 10.
- Messick, S. 1989: Validity. I R.L. Linn (red): *Educational Measurement*. New York: American Council on Education & Macmillan.
- Moss, P. 1995: Themes and variations in validity theory. *Educational Measurement: Issues and Practice*, 14(2), 5–13.
- Näslund, V. & Persson, P. 1996: Betygen spelar ingen roll. I Österrike antas alla – sedan börjar utrensningen. *Vertex*, 5, 20.
- Premfors, R. 1984: Numbers and beyond. Access policy in an international perspective. *Journal of Higher Education*, 55(1), 1–18.
- Rawls, J. 1971: *A theory of justice*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University.
- Rescher, N. 1966: *Distributive justice. A constructive critique of the utilitarian theory of distribution*. New York: Bobs-Merril.
- Roemer, J.E. 1998: *Theories of distributive justice*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Rosai, L.C. 1992: Current issues and distributive justice. *Update on Law-related Education*, 16, 17–18.
- Rätt att ta bort arbetslivspoäng, 1995 (april 3): Göteborgs-Posten, s 5.
- Shepard, L. 1993: Evaluating test validity. I L. Darling-Hammond (red): *Review of research in education*. Washington, DC: American Educational Research Association.
- Simmonds, N.E. 1994: *Juridiska principfrågor. Rättvisa, gällande rätt och rättigheter*. Stockholm: Norstedts.
- Stage, C. 1995: Gender differences on admission instruments for higher education.

- I T. Kellaghan (red): *Admission to higher education: Issues and practice*. Dublin: Educational Research Centre.
- Tham kritiserar slopad poäng. (1995, 5 april). Svenska Dagbladet, s 8.
- Trost, G. 1995: Principles and practice in selection for admission to higher education. I T. Kellaghan (red): *Admission to higher education: Issues and practice*. Dublin: Educational Research Centre.
- Tschudi, F. 1989: Do qualitative and quantitative methods require different approaches to validity? I S. Kvale (red): *Issues of validity in qualitative research*. Lund: Studentlitteratur.
- UFB 1997/98: *Universitet och högskolor*. Norstedts Juridik AB: Stockholm
- Willingham, W.W. & Cole, N.S. (red) 1997: *Gender and fair assessment*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wolming, S. 1998: Validitet. Ett traditionellt begrepp i modern tillämpning. *Pedagogisk Forskning i Sverige*, 3(2), 81–103.